

ראובן ש' שטיינר

'בולס' ו'שקמים' (עמוס ז, יד): מילים שאולות מדרום-ערבית עתיקה ועצים מיובאים מתימן¹

כשהארכאולוג חוקר את תולדות קשרי המסחר בין ישראל לעמים, הוא עושה זאת על סמך התרבות החומרית, בעיקר כלי חרס. מוצרים זרים רבים יובאו בכלי חרס זרים, וכלים אלו מעידים על קשרי מסחר. אבל מה נאמר על אודות התרבות הלשונית? במקרים מסוימים יבוא מוצר זר מלווה במילה זרה, דהיינו שם המוצר. עובדה זו יכולה לשמש בסיס ל'ארכאולוגיה לשונית', העשויה למלא את החסר שבארכאולוגיה החומרית. במאמר זה, מבקש אני להראות כי שתי המילים בביטוי 'בולס שקמים' (עמוס ז, יד) באו מתימן וכי הן מגלות משהו מיחסי המסחר בין ארץ ישראל לבין תימן בתקופת המקרא.

א. 'בולס' – מילה קשה

למילה 'בולס' כמה אפיונים שאינם שכיחים. היא אחת המילים היחידאיות המובהקות ביותר במקרא; אף שורשה אינו משמש אלא במקום זה. היא אף אחת המילים שאך בירור בין-תחומי יחשוף את הוראתן המדויקת. כפי שציין יעקב גליל,² חוקר צמחים ישראלי שהקדיש חלק ניכר מעבודתו לשקמה, חקר משמעות המילה 'בולס' מוביל אל תחומי הבוטניקה, הזואולוגיה, הגנטיקה, הפילולוגיה, התלמוד והאגיפטולוגיה, שלא להזכיר את המקרא! לבסוף, המילה 'בולס' היא אחת המילים שזכו לרשימות הארוכות והמגוונות ביותר של פירושים דרך השערה: 'חותך, משרטט (פרי של)' (תרגום השבעים, הירונימוס, Theodoret of Cyrthus, רב האיני גאון על פי ר' יהודה אבן בלעם, יפת בן לוי, ישועה בן יהודה, ראב"ע);³

¹ מאמר זה הוא הרחבת הרצאתי (Amos 7:14) and the Origin of Biblical Sycomore from Mishnaic Hebrew and the Languages of South Arabia שהושמעה בקונגרס העולמי השנים עשר למדעי היהדות בירושלים, 15 אוגוסט 2001. הוא מבוסס על שטיינר 2004. תודה מקרב לב לפרופ' יוסף טובי שתרגם מתוך ספרי זה את החלקים הכלולים במאמר ולפרופ' משה בראשר שעזר לי במשך שעות רבות לסגנון. גליל השכ"ו, עמ' 354, ציור 5.

² אוריגינס 1875, ב, עמ' 978, הערה 17; הירונימוס 1969, עמ' 402/324–404; פוננסקי 1924/5, עמ' 32; אלפאסי 1936/45, ב, עמ' 203; באשר לישועה בן יהודה ראו להלן.

'מתפש' (עקילס, רש"י, מהר"י קרא, ר"י קמחי); ⁴ 'יש לי' (סימאכוס, תרגום יונתן); ⁵ 'לוקט (פרי של)' (פשיטתא, רד"ק, אברכנאל); ⁶ 'עובד ב-' (קומסי, ר' ישעיהו מטראני); ⁷ 'גושא (פרי של)' (יפת); ⁸ 'קוטף' (אלפאסי); ⁹ 'מערב (עלים של)' (רב שרירא גאון על פי אבן גנאח, ר' שלמה אבן פרחון, תנחום הירושלמי); ¹⁰ 'חובט (עלים של)' (אבן גנאח, אבן פרחון); ¹¹ 'נוער (עלים של)' (מנחם, תנחום הירושלמי); ¹² 'מיבש' (ראב"ע); ¹³ 'ושוכן ורובץ בצל של' (אליעזר מבלגנצי); ¹⁴ כמה מפרשנים אלו (כגון הירונימוס, רב האי גאון, רש"י) מסמיכים פירושיהם על שברי מידע על גידול השקמה בימי קדם ובימי הביניים.

בזמן החדש גברה ההתעניינות בריאליה וחוקרי המקרא החלו להתעמק בהקשרה האתני-בוטני. החלוץ היה בושאר ודיונו המבריק באטימולוגיה של 'בולס' ב־ Hierozoicon, שהתפרסם ב־1663 כולל את תיאורי השקמה הלקוחים מדברי מחברים מן התקופה הקלסית. ב־1782–1783 סיכם ונרקוס את הספרות העשירה על השקמה בעבור חוקרי המקרא במאמר בן שבעים עמודים.¹⁵ לאחרונה נתבררו צדדים רבים בשאלת השקמה בידי מלומדים שעניינם חורג מחקר המקרא, ובייחוד סיקנברגר, הנסלו, קיימר, בראון, לסינגהם ויעקב גליל (ראו להלן). גליל חקר את העץ בארץ ישראל, בקפריסין ובקניה והקדיש לנושא סדרת מאמרים וחלק ממונוגרפיה במשך יותר משני עשורים. 'פרשת אהבים' ארוכה אף יותר עם השקמה היתה לשוויינפורת. נאמר כי בילה חמישים ואחת שנה בחקר השקמה בארץ ישראל, במצרים, באתיופיה ובתימן.¹⁶ שני בוטנאים אחרים, גולדמן ולב, ערכו סקירות מקיפות של הספרות. חלק גדול מן המחקר העמיד רייט לרשות חוקרי המקרא.¹⁷

4 אוריגניס 1875, ב, עמ' 978; קמחי 1887, עמ' 75.

5 אוריגניס, שם; שפרבר 1962, ג, עמ' 427.

6 פשיטתא 1972, ג-ד, עמ' 33; אברכנאל 1984, עמ' 196.

7 קומסי תש"ד, עמ' 38; מטראני תשל"ח, עמ' 98.

8 כ"י הספריה הבריטית Or.2400 (מרגליות 1899/1935, מס' 282), דף רב (עמ' 102ב/5): "חאמל פלק אלגמיו" (נושא חצאים של תאנת השקמה); שורה 13: "וכנת אחמל פלק אלגמיו ואביעהא" (הייתי רגיל לשאת את חצאי תאנת השקמה ולמוכרם). המובאה הראשונה לקוחה מתרגום הפסוק והשנייה מפירושו.

9 אלפאסי 1936/45, א, עמ' 3/203.

10 אבן גנאח 1875, עמ' 5/96–9; אבן פרחון תר"ד, ב, דף טב; תנחום תשנ"א, עמ' 94–95.

11 אבן גנאח 1875, עמ' 1/96–4; אבן פרחון תר"ד, ב, דף טב.

12 מנחם 1986, עמ' *85; תנחום תשנ"א, עמ' 94–95.

13 אבן עזרא תשמ"ט, עמ' 249–250.

14 אליעזר מבלגנצי הר"ע, עמ' 152.

15 ונרקוס 1782/3.

16 קיימר 1927, עמ' 442.

17 גולדמן 1911, עמ' 42–46; לב 1924/34, עמ' 274–280; רייט 1976.

למרות כל מה שנעשה, חשו כמה חוקרים שהבעיה עדיין לא נפתרה באופן משביע רצון. לאחר סקירת הנתונים כתב הייס: "למרות כל הממצאים, עדיין איננו יודעים מה היה תפקיד בולס השקמים".¹⁸ סמית' חש ש"אף לא אחד מן התרגומים השונים הללו משכנע ללא כל עוררין".¹⁹ גרינשפן כתב: "[...] חובה להודות שאין די בממצאים כדי לעסוק במילה באופן משכנע".²⁰ רוזנבאום הציע שהאטימולוגיה של בושאר ל'בולס', המקובלת על חוקרים רבים, "מובילה אותנו לכיוון שגוי".²¹ מ' וייס הסיק כי "האטימולוגיה של 'בולס' פרובלמטית".²² מן הראוי אפוא להעמיק יותר בחקר תולדות המילה לפני עמוס ולאחריו כדי לסלק ספקות טורדניים אלו.

ב. האטימולוגיה של בושאר ושריד בתר-מקראי של השם 'בלס'

לדעתי, המפתח לפתרון הבעיה עדיין מצוי באטימולוגיה של בושאר. הוא ציין לכך שהן בערבית והן באתיופית מצויה המילה 'בלס' במשמעות 'תאנה (הפרי או העץ)'. הוא קבע שבתרגום האתיופי (געז) של המקרא, מילה זו מובאת בדרך כלל בעבור 'תאנה', אך בתהלים עת, מזו (ואפשר להוסיף: עמוס ז, ד) היא מובאת בעבור 'שקמה'.²³ בושאר משער ש'בולס' היא בינוני פועל של פועל גזור משם (דנומינר טיבי), שנוצר מן המילה בעבור "תאנה (כולל תאנת השקמה)". לדבריו, פועל כזה אפשר להשוותו ל'כורם' הדנומינטיבי מ'כרם' ופעלים הגזורים משם ביוונית כגון *σακάζω* 'לאסוף או לקטוף תאנים בשלות' > *ήαυς* 'תאנה'.²⁴ בושאר אף היה יכול להשוות את הפועל הדנומינטיבי 'בלס' ('לאסוף תאנים') בערבית התימנית ולבינוני הפועל 'מבלס' ('מי שאוסף תאנים מעץ ומוכרן בשוק').²⁵ המונח המצרי 'גממזי' ('מגדל תאנת השקמה'), הנגזר מ'גמזי' ('שקמה'), רלבנטי אף הוא, אף שאינו בינוני פועל.²⁶ ולבסוף, בושאר היה יכול לציין כי 'בוקר', מונח שעמוס משתמש בו לתאר את עיסוקו האחר, הרי גם הוא קרוב לנדאי בינוני פועל של פועל גזור שם.²⁷

18 הייס 1988, עמ' 238.

19 סמית' 1989, עמ' 240.

20 גרינשפן 1984, עמ' 106.

21 רוזנבאום 1990, עמ' 48.

22 וייס תשנ"ב, א, עמ' 239.

23 בושאר 1663, א, עמ' 384 (1675), א, עמ' 406). עוד ראו לודולף 1691, עמ' 204; דילמן 1865,

עמ' 487; לסלאו 1987, עמ' 97.

24 בושאר 1663, א, עמ' 384-385 (1675), א, עמ' 406-407).

25 פיאמנטה 1990/1, עמ' 38; סלוי 1987, עמ' 44.

26 זה ריבוי שבור עם סופית ה'נקבה'.

27 בושאר עצמו קבע קודם לכן כי 'בוקר' הוא "מן המילה 'בקר'". ראו בושאר 1663, א, עמ' 383

(1675), א, עמ' 405).

האטימולוגיה של בושאר אינה נקייה מבעיות. אם 'כולס' הוא פועל דנומינטיבי, הרי היה חייב להיות שם עצם 'בלס' או דומה לו המציין את תאנת השקמה. הופמן מביע הנחה זו במפורש: "'*בלס' היה חייב להיות השם של תאנת השקמה".²⁸ אך איה העדות לשם זה בעברית? הכוכבית, המציינת שהצורה אינה מתועדת, היא הודאה שהתיאוריה של בושאר מבוססת על השערה בלתי מוכחת.

מסתבר שאחת הסיבות לספקנות של וייס ושל מלומדים אחרים שדבריהם הובאו לעיל היא האמונה המקובלת כמעט על הכל, כי לא נותר כל שריד לשם כזה בתקופה מתקופות העברית. אף אני הייתי תחת רושם זה כשהתחלתי בחקירתו; הנחתי כי השם המקורי יצא מן השימוש בנקודת זמן כלשהי לאחר ימי עמוס. כאשר נעזרתי במילונים של לוי, יסטרוב ובן-יהודה ובמאגר הנתונים של האקדמיה ללשון העברית (במיקרופילם ובתקליטור), לא מצאתי כמעט דבר רלבנטי בשורש 'בלס'.²⁹

עם התקדמות חקירתי, נדהמתי לגלות ששניים מן הפירושים הביניים הקדומים ביותר לסדר זרעים שבמשנה מוסרים סיפור שונה לחלוטין.³⁰ בהרחבה התימנית של הפירוש מן המאה הי"א לרב נתן אב הישיבה³¹ למסכת מעשרות ב,ח נכתב: "הבלסים תין דני יערף באלכנס" (הבלסים תאנים גרועות ידועות בשם שקמה).³² ובפירוש ריבמ"ץ (ר' יצחק בן מלכיצדק מסיפונטו; 1160–1090 לערך) למסכת תרומות יא,ד מצינו: "בליסים מין תאינין הן".³³ על פי פרשנים אלו, שם

²⁸ הופמן 1883, עמ' 119.

²⁹ לוי 1876/83; יסטרוב 1903; בן-יהודה 1960; האקדמיה 1988; האקדמיה 1998.

³⁰ הגרסות של רוב עדי הנוסח המוכחות להלן נרשמו על ידי זק"ש תשל"ה, ב, עמ' 191, 219.

³¹ שני כתבי יד הכוללים את ההרחבה מצויים בידינו: הספרייה הבריטית Or.11117 (מרגליות 1899/1935, ד, עמ' 161) ובית המדרש לרבנים בניו יורק R.1492. לחולדות כתב היד השני ראו פוקס תשנ"ה. קטעי גניזה מן הפירוש המקורי וזהו כירי נ' דנציג ומ"צ פוקס; לרוע המזל, הקטע דיון לא נשתמר בהם (דברי מ"צ פוקס כשיחה בעל פה). אחד הקטעים הללו, שא' הורוביץ הפנה תשומת לבי אליו, פורסם בידי פוקס (1994). הוא מוכיח, כי הפירוש המקורי מורכב מהערות קצרות למלים מסוימות, בדומה מאוד ל'אלפאט אלמשה' ומילי קושיאחא' הנידונות בידי אלוני תשמ"ו, במיוחד עמ' 172–173. אכן, המילה הראשונה של שם החיבור שנשמרה בקטע – 'מילין' – מאשרת כי הוא שייך לסוגה זו של פירושים מילוניים על המשנה.

³² כך בכ"י הספרייה הבריטית Or.11117, עמ' 21, ובכ"י בית המדרש לרבנים R.1492, דף 65א: "הבלסים תין דני יערף באלבלס (תאנים)". הן 'כנס' והן 'בלס' ייחודיות ללהג של תימן. בהנהגה שהמילים "יערף באלכנס" הן תוספת העורך, ברור כי הוא חייב להיות בן תימן (דעת קאפח) ולא מצוי (דעת אסף תרצ"ד). ראו פוקס תשנ"ד, עמ' 165. מצד אחר, סביר כי מקור המלים "הבלסים תין דני" בפירוש המקורי מן המאה הי"א, המורכב מהערות מילוניות קצרות; וראו בהערה הקודמת.

³³ זו הגרסה בשני כתבי היד המצויים בידינו: כ"י הספרייה הבריטית Or.6712, דף 111א וכ"י אוקספורד (נויבאויך) 392. כתב יד אוקספורד נדפס בפירוש הריבמ"ץ למשנה זרעים, זק"ש תשל"ה, עמ' 272. ד' טלשיר (בדוא"ל מ-19.9.2001) משער כי המורכב במשקל שונה של שם

העצם 'בלס' אמנם שרר בכמה מקומות במשנה. אחד הפרשנים יודע לומר שהוא מכוון לזן מיוחד של התאנה, אבל אינו יודע לזהותו; הפרשן האחר מזהה את הזן כ'כנס', השם הערבי-התימני של *Ficus sycomorus*. פרשנים אלו אינם היחידים המעידים על קיום צורה זו. למרות שרוב כתבי היד גורסים 'לכסין' או בדומה לכך במסכת מעשרות ב,זח, במובאה ממנה בירושלמי מעשרות ב,ז, דף נ,א הצורה היא 'בלוסים' (קרוב לנדאי מ'בליסים'), לפחות על פי כתב יד ליידין והדפוס הראשון (ונציה 1523).³⁴ בדומה לכך, בעוד שברוב כתבי היד הקריאה היא 'כליסים' (תרמילים) וכדומה במסכת תרומות יא,ד, הרי שבקטע גניזה בבלי (ט"ש E.128) הקריאה היא 'בליסים' ור' שלמה סיריליאו מוסר ש'הערך' (בנוסח שהיה בידו), המילון המפורסם של ר' נתן איש רומא, גורס 'בליסין'.³⁵ תאני שקמה תואמים היטב את ההקשרים הנ"ל מן המשנה. מסכת מעשרות ב,זח עוסקת בפועל שאכל תאנים שהוא נשכר לקוטפן:

השוכר את הפועל לקצות עמו בתאנים. אמר לו: 'על מנת שאוכל בתאנים' – אוכל ופטור [...] היה עושה בלבסים (בבלסים), לא יאכל בבנות שבע; בבנות שבע, לא יאכל בלבסים (בבלסים).

פירוש הדבר: כאשר הפועל עובד בתאנים גרועות ('לבסים/בלסים'), אין לו לאכול תאנים טובות ('בנות שבע') ולהיפך. אין כל קושי בהנחה שהמונח 'תאנים' בלשון חכמים – בדומה למונח 'תאנים' בעברית מימי הביניים,³⁷ 'תאנא' בסורית,³⁸ תין בערבית,³⁹ *fici/ficus* בלטינית,⁴⁰ ו-*figs* באנגלית⁴¹ – יכול לשמש במשמעות רחבה הכוללת את תאני השקמה; ותאני השקמה בנדאי נחשבו גרועות בימי המשנה.⁴²

העצם, בדומה לזה שבמילה הערבית: גִּמְיוּ. אישוש להצעה זו בא מן הגירסה (הבבלית) 'פליסים' בט"ש E.128; ראו ייבין תשמ"ה, עמ' 1066.

³⁴ לגירסאות אלו ולעדויות אחרות ראו ירושלמי תשס"א, עמ' 2/272–3; ירושלמי 1992, א/6–11, עמ' 180, שורות אחרונות.

³⁵ סיריליאו תשי"ח, דף קנט, ב.

³⁶ על פי ירושלמי ביכורים א,ג, דף סג,ד, זה הזן המועדף לביכורים, מאחר שהוא מן המוכרח.

³⁷ לדעת בראשית רבה (טו, עמ' 140–141), פרי התאנה שאכלו אדם וחיה (וכן העלים שלבשו לאחר מכן) היו מוזן של עץ תאנה 'כת שבע'.

³⁸ אחרון הפרחי תרנ"ט, עמ' 2/527–3: 'תאנים מדבריות' ו'תאני פרה' בעבור 'בנות שקמה'. בר שרונאי (לערך 900 לספירה) אצל בר בהלול 1888/1901, עמ' 14/2005–15, מגדיר שקמה כ'תאנא' תפלה, שהערבים קוראים לה 'גִּמְיוּ'. ככלל ההגדרות שמביא ישועדד ממקורו בפירושו לעמוס ז,י (פירוש [CSCO 303]), ד, עמ' 11/90–12, נמצא את ההגדרה 'תאנא דברא' (תאני בר). 'ספר הצמחים' לאבו חניפה אלדינרי; ראו בגדאדי, עמ' 15/22–16: "ומן אגאנס אלתיין תין אלגמי וזהו תין חלו רטב" (אחד מזני התאנה הוא תאנת השקמה והיא תאנה עסיסית מתוקה). הרמב"ם (משנה, א, עמ' 132) מפרש 'בנות שקמה' כך: "אלגמי והו איצא תין ברי" (השקמה ואף הוא תאנת בר).

במסכת תרומות י"א, ד (ומסכת עוקצין א, ו) יש רשימת פרות: 'תאינין וגרוגרות והבליסים' נכך לפי ריבמ"ץ וקטע הגניזה הבבלין והחרובין'. כאן יש לנו שוב רצף שמות הכולל את המילה 'תאנים', שעתה נוספה לו המילה 'גרוגרות', המציינת תאנים מיובשות. הצירוף עם 'חרובין' מזכיר את הסימוך השכיח בספרות הרבנית של עץ השקמה עם עץ החרוב.⁴³ גם תאופרסטוס מזכירם יחד.⁴⁴

אין הדבר מפתיע אפוא שהעורך התימני של פירוש ר' נתן אב הישיבה משתמש שוב במונח הערבי-התימני 'כנס' ('שקמה')⁴⁵ כדי להסביר את 'כליסיס' ושליפי הרמב"ם ה'כליסיס' הם מין תאנה. אף קוהוט מבין את המילה כמכוונת לסוג של תאנה ומתקן ל'בלוסין'.⁴⁶ כבר במאה ה"ט, תיקן ר' שלמה סיריליאנו את 'כליסיס' ל'לובסין' בהסתמכו על מעשרות ב, ח.

המונח 'כליסיס' מופיע גם בתוספתא תרומות ה, ו, מקום שההקשר נראה פחות נוח לתיקונים. על פי תוספתא תרומות ה, ו, ראוי לתת תרומה רק אחד משישים בקציר אם זה יכול ש"אין הכהנים מקפידין" עליו. הדוגמאות היחידות המובאות לכך הן 'הכליסיס והחרובין'. בהמשך (ה, ו) מובאת רשימה ארוכה יותר: "הקצח והכליסיס והחרובין וגמזיות ותרמוסין ושעורין אידומיות". מאחר ש'גמזיות' הן 'תאני שקמה', נראה שיש לשלול את התיקון מ'הכליסיס' ל'הבליסיס', לא רק בתוספתא תרומות ה, ו, אלא גם במשנת תרומות י"א, ד ובמשנת עוקצין א, ו. אולם, אפשר שהרשימה בתוספתא תרומות היא הרכבה המשקפת שתי מסורות נפרדות, לפי ששלושת הפריטים הראשונים מצוינים ביידוע ואלו האחרים אינם מצוינים כך. אפשר שהמונח לתאני השקמה היה 'בליסיס' במסורת אחת ו'גמזיות' במסורת

40 על פי הירונימוס 1969, עמ' 402/324, פרי ה' sycamina הוא ficus [...] grestes (תאני בר).

41 ראו קונדיט 1947, עמ' 3.

42 בתוספתא תרומות ה, ו, 'גמזיות' (תאני השקמה) נזכרות בין הפרות ש"אין הכהנים מקפידין" על תרומתם. סטורבו 1949, ח, עמ' 148-149 [17.2.4] מוסר כי הפרי "אינו מצטיין בטעמו". מן הירושלמי (דמאי א, א, דף כא, ג), עולה, כי בעלי עצי השקמה הפקידו את התאנים לעתים קרובות.

43 ראו הדוגמאות הרבות שמביא גולדמן 1911, עמ' 42, הערה 8, והוסף עליהן מסכת בבא בתרא בי, ג; ב, ח"ט; פסחים דף נו, ב; מנחות דף עא, ב.

44 לאחר שהוא מתאר את שני סוגי השקמה הללו ('התות המצר' ו'התאנה הקפריסאית'), ממשיך תאופרסטוס 1948, ד, ii, 4: "כמוהו גם העץ שהיונים קוראים לו חרוב, משום שאף הוא נושא פרי על הגעץ [...]"; יש הקוראים לו 'האנה מצרית', וזו טעות, לפי שהוא אינו קיים כלל במצרים אלא בסוריה ובארץ היונים וכן בקנידוס וברודוס.

45 בכ"י כות המדרש לרבנים R1492, דף 131 א: "הכליסיס אלכנס והו אלתאלוק וקיל חין כרי". 'תאלוק' הוא מונח בוטני תימני נוסף, המשמש כאן כנרדף ל'כנס' (Ficus sycomoros); ראו גם פיאמנטה 1990/1, עמ' 52. ברס 'תאלוק' מזוהה על ידי פורסקאל 1775, עמ' 179 ועמ' CXXIV כמונח התימני ל-Ficus vasta. זיהויו של פורסקאל התקבל על דעת שוויינפורת 1896, נספח שני, עמ' 129-131; חובשי-מולר 1984, עמ' 162, 196; בנשטט 1985/92, ב, עמ' 138.

46 קוהוט 1878/92, ד, דף רמא, א, ערך 'כלס'.

האחרת. כן אפשר ש'בלס' בלשון חכמים מכוון לא לתאנת השקמה אלא לזן גרוע של התאנה המצויה (Ficus caricus).⁴⁷

למרות כל הספקות הללו, ברי הוא ששם העצם 'בלס' שרד בלשון חכמים (אם לא בצורתו המקורית, הרי לבטח בצורתו המשוכללת 'לבס'),⁴⁸ המכוון לתאנת השקמה או לסוג אחר של תאנה גרועה. אפשר להניח, כי אם המדובר בתאנת השקמה, הרי כבר היה זה מונח ספרותי ארכאי בעת שנערכה המשנה, שהוחלף, בשימוש המדובר, במילה 'גמזיות' ובמונח היותר שקוף 'בנות שקמה'.⁴⁹ יהיה בכך סיוע להבנת העובדה שברוב כתבי היד של המשנה אין כל זכר ל'בל(י)סיס'. לעומת זאת, כאמור לעיל, מצויה הצורה 'לבסין' במעשרות ב, ז, ו'כליסיס' בתרומות י"א, ד, עוקצין א, ו ותוספתא תרומות ה, ו.⁵⁰ כך יובן מדוע הצורה 'בלס' אינה מופיעה כשם סוג התאנה בארבעת המילונים העיקריים של לשון חכמים הנ"ל (הערה 29). אבל פחות מוכנת העובדה שהצורה המשוכללת 'לבס' – המצויה בארבעה עשר משבעה עשר כתבי היד למשנת מעשרות ב, ח,⁵¹ שלא להזכיר את המהדורה השכיחה ביותר של המשנה (וילנה תרס"ח) – אינה רשומה במילונים אלה ואם נרשמה היא נגזרה בערך אחר, בשינויי גוסח.⁵²

הישרדות מילה זו בספרות הרבנית אך לא במקרא אין בה כדי להפתיע. זה כבר נודע שכמה מונחים בוטניים והקלאיים עבריים עתיקים – שמות עצם ופעלים שבמקרה לא תועדו במקרא – נשמרו בעיקר בספרות הרבנית או בה בלבד.⁵³ בכלל שמות העצם הללו יש לציין את שרף, זרדים (ראו שם המקום 'נחל זרד'), שחליים

47 לסוגי התאנה המצויה המוכרים במזרח הקרוב ראו קונדיט 1947, עמ' 22-23.

48 לא מן הנמנע הוא שהלשון קיימה למעשה הן את 'בלס' והן את 'לבס', בדומה לשמלה/שלמה, כהלה/בלהה, כעזרא ד, ה הכתיב הוא 'מבלהים' והקרי 'מבלהים', וכן על זה הדרך. לדוגמאות לשיכול מאותו שדה סמנטי ראו אלמגיס/אלגומים והערה 52 להלן.

49 'לבנות' במשמע 'פרי' ראו גולדמן 1911, עמ' 44 ביחס לסורית 'בנת אסא', 'בנת ארזא'; פליקס תשנ"ד, עמ' 200, ביחס ל'בנות הדס'=בנת אסא, בנות שבע, בנות חריע'. נראה שזה ארמאיוס.

50 בכמה מקורות אף מצויה הצורה 'קליסיס' במקום 'כליסיס': כ"י פאראמה ב (ד"רדוס 497) בעוקצין א, ו; אפשטיין תשמ"ב, עמ' 140.

51 כך על פי תיקי מפעל התלמוד הישראלי השלם. תורתו נתונה לרב יי הוטנר על שהרשה לי לעיין בהם. הסיכום הנמצא בזק"ש תשל"ה, ב, עמ' 219, איננו מבוסס על כל כתבי היד.

52 אנו נאלצים להיעזר בקונקורדנציה למשנה למציאת הערך 'לבס' המכוון לסוג של תאנה. ראו קסובסקי תשכ"ו, עמ' 1043. הוא נעדר לחלוטין ממילון בן-יהודה ומילון האקדמיה ללשון העברית. אצל לוי 1876/83, עמ' 236, הוא מופיע בערך 'בלופסין' ואצל יסטרוב 1903, עמ' 640, בערך 'כלופסין'. יצרון, כי לביאור יסטרוב 'Lesbian fig' אין על מה שיסמוך. לצורה 'לבס' אין כל קשר לאי היווני לסבוס; הוא נגזר מ'בלס' דרך שיכול (ראו לעיל, הערה 48). מעניין, כי גם המילה 'באשים' המציינת ענבים גרועים נשתנתה כההליך של שיכול בלשון חכמים – אבשים.

53 קוטשר תשכ"ה, עמ' 28, 79-81. על סמך לב 1924/34, במקומות שונים; סאאנס-בדיליוס 1996, עמ' 200. מקובל היום על הכל כי לשון חכמים התפתחה מלהג מדובר בחקופת המקרא. לסקירת הספרות בעניין זה ראו שטיינר 1992.

(בארמית עתיקה 'שחלין', בארמית מאוחרת 'תחלין' ובאכדית 'סח'לו'), כרישים (בארמית 'כרתין', בערבית כرات ובאכדית 'כָּרְשׁוּ, כָּרְשׁוּ), צמל.⁵⁴ שניים מן המונחים הללו שייכים לשדה הסמנטי של 'בלס'. המילה 'שרף'⁵⁵ משמשת בצירופים כגון 'שרף השקמה', 'שרף התאינה', 'שרף הפגים' (משנה ערלה א,ז; תוספתא מקואות ו,ט) לציון הנוזל החלבי של התאנה והשקמה.⁵⁶ אין כל סיבה להטיל ספק בהנחה המקובלת, כי מונח זה הגזור משרש עברי תקין ('שרף'),⁵⁷ היה בשימוש בתקופת המקרא. אם השימוש בשרף לייצור גבינה (משנת ערלה א,ז) חוזר לימי המקרא, כעדות הומרוס (איליאדה 3–5902) ומחברים יוונים אחרים,⁵⁸ סביר שכך הם הדברים אף באשר למונח. בקדמות המילה 'צמל' (תאנה בשלה) שבלשון חכמים דן גרינפילד שהשווה אותה ל'צמל' באוגריתית:⁵⁹

המילה צמל היא למעשה יהודאית בלשון חכמים ונשתמרה בטוג של השוואה שיש לה כל הסימנים של מסורת עממית ארצית. דבר זה מאשש את ההנחה כי אנו דנים במונח קדום שאפשר מאוד כי מקורו 'כנעני'.

העדות המובאת לעיל מאשרת את האטימולוגיה של בושאר באופן משכנע למדי. האטימולוגיה נבעה מהכרת היחס בין הבינוני הפועל העברי 'בולס' ושם העצם הערבי-האתיופי 'בלס'. על כל פנים, התמונה שהציג בושאר לא היתה שלמה, כפי שאפשר להיווכח מן המשבצות הריקות בטבלה שלפנינו:

54 לשלוש הרוגמאות הראשונות ראו קוטשר תשכ"ה, עמ' 79–80. תודתי לפרופ' הונגרד (J. Huchnergard) שהפנה תשומת לבי למקבילות האכדיות.

55 מנודקת ככתב היד שֶׁרְף או שֶׁרְף.

56 לשרף התאנה ראו קונדיט 1947, עמ' 25; לשרף השקמה ראו קיימר 1927, עמ' 61, המציין במיוחד ששרף זה "נוזל כמעט מכל הלקיו של *Ficus sycomorus*: מקליפת הגזע כשחותכים בה, מן העלים ומן הפירות". בדומה לכך המשנה מרבית על שרף העלים ועל שרף העקרים (שרשים) וכן על שרף הפגים (התאנים) במשנת ערלה א,ז.

57 אפשר שהשוורש רומז להתרגשות שגרה האזנים מפריד ההלכוניס המצוי בשרף הקרוי 'ficin'. על פי קונדיט 1947, עמ' 25, "אזנים זה הוא הגורם לדלקת העור שטובלים ממנה לעתים קרובות אורזי התאנים המיובשות ובמיוחד הקוטפים והצרכנים של התאנים הטריות". אפילו כפפות של רופאים ואחיות העשויות שרף יכולות לגרום תגובה דומה.

58 ראו לב 1924/34, א, עמ' 246–247; קונדיט 1947, עמ' 25; לידל־סקוט 1996, עמ' 1241, ערך ὀπός. שיערו ששימוש זה של השרף משתלשל מתקופות פרהיסטוריות. ראו רנפרו 1973, עמ' 136. Ficin (ראו בהערה הקודמת) עדיין מצוי בשימוש "בתעשיית הגבינה כתחליף למסו (rennet) בהקשרת החלב" על פי הקרק אינדקס, עמ' 1989. תודתי ל־J. Crystal על הערה זו.

59 גרינפילד 1967, עמ' 90; ראו גם גרינפילד 1969, עמ' 99. פרופ' הונגרד העירני שמלומדים אחרים אינם בטוחים באשר למשמעות 'צמל' באוגריתית. ראו דל אולמו לטה־סנמרטין 1996/2000, ב, עמ' 418, ערך *sml* (III). אף תן דעתך לעובדה שהניקוד המצוי בכתבי יד מהימנים הוא צָמֶל.

שם עצם	בינוני פועל דנומינטיבי	עברית
---	בולס	עברית
בָּלַס	---	'ערבית', אתיופית

עתה מצויים בידינו הפרטים הדרושים לסגירת פערים אלו:

שם עצם	בינוני פועל דנומינטיבי	עברית
לבס/בלס	בולס	עברית
בָּלַס	מבָּלַס	עברית תימנית ⁶⁰

אמור מעתה, אין עוד מקום לספקות באשר לאטימולוגיה של בושאר. המונח 'בולס' הוא בינוני פועל של פועל דנומינטיבי הנגזר משם העצם 'בלס'.

ג. המתלוקת על מוצא השקמה המקראית

המסקנות שהגענו אליהן לעיל יש בהן כדי להכריע במחלוקת על מוצא השקמה המקראית. דרך כלל היה מקובל שהשקמים בשפלה כבר היו שם בעת שדוד עלה על כסאו.⁶¹ אך כיצד הגיע העץ הטרופי לשם ומתי? הדיונים בשאלות אלו בשנות השבעים והשמונים למאה העשרים לא הגיעו למסקנות ברורות. ב־1976 שאלו גליל, שטיין והורוביץ: "האם תאנת השקמה נדרה למזרח התיכון באופן ספונטני כחלק מן האלמנט הסודני ונשארה באזור, אף על פי שאיבדה את כושר הרבייה הטבעי שלה (ורק בעזרתו הפעילה של האדם יכולה לרבות), או שמא האדם היה הגורם היחיד לנדידתה צפונה?" לאחר דיונים רבים לא יכלו לבוא לידי דעה אחידה.⁶² ב־1985 עדיין לא היה יכול גליל להחליט בעניין.⁶³

השוני בין מקצב הפעילות של השקמה ומקצב האקלים בארץ וכן העדר המאביקים והתלות באדם לריבוי העצים, הם לכאורה עדים לכך כי הצמח הובא על ידי האדם ונשתל כאן לפני שנים רבות. אך קיימת גם אפשרות שנייה: האם לא הגיעו גם השקמים, כמו יתר צמחי-הבר הטרופיים הגדלים אצלנו, אל הארץ בכוחות עצמם [...]. קשה לקבוע איזו משתי האפשרויות היא הנכונה.

60 ראו להלן, הערה 80.

61 יפת 1993, עמ' 478, כותבת: "הרכישה והמוצא של נחלה חקלאית עצומה זו – קרקע, כרמי גפנים, כרמי זיתים ושקמים, בקר, צאן, גמלים ואתונות – לא תועדו בשום מקום. מסתבר כי המונחים הגאוגרפיים הנקרים כאן – שפלה, שרון ו'העמקים' – מציינים שנהלות אלו באו לדור בעקבות מלחמותיו, כאשר חבץ את הרכוש המלכותי של המדינות והערים הכנעניות שנכבשו, אך ראוי לקבל מסקנה זו בזהירות". עוד ראו הלצר 1979, עמ' 177.

62 שם, עמ' 192, 202.

63 גליל תשמ"ה, עמ' 77.

נראה שלמ' זהרי היתה דעה נחרצת בעניין:⁶⁴

כמה מלומדים מניחים שהמין הובא מאפריקה, אולי על ידי אדם נטופי (בערך 10,000 שנה לפני הספירה) שהביא זרעים או ייחורים [...]. לדעתי הוא מעולם לא 'הוכנס' למעשה לישראל אלא נותר כשריד טרציארי של הצמחייה הטרופית הקדומה יותר, שלא בשונה משרידים אחרים (Acacia albida, Ziziphus spina-Christi) (...).

אולם, בערך 'שקמה' באנציקלופדיה המקראית שנתפרסם באותה שנה הציג זהרי תמונה שונה לחלוטין: "מניחים כי השקמה הוכנסה לארץ-ישראל ממצרים, ולשם הובאה מאפריקה המזרחית באלף השלישי לפסה"נ."⁶⁵ בספרות שלאחר מכן נראה שמתגבשת הסכמה כללית בין חוקרים המתארים את המצב במלים 'מיובא', 'הובאה' או 'introduced' לארץ ישראל.⁶⁶

באשר לתאריך, יש לפחות ארבע שיטות: (א) התקופה הכנענית (הברונזה);⁶⁷ (ב) סוף תקופת האבן החדשה;⁶⁸ (ג) התקופה הנטופית (האבן התיכונה);⁶⁹ (ד) התקופה הטרציארית.⁷⁰ ברור כי שתי מחלוקות אלו אינן בלתי תלויות זו בזו: ככל שנקדים את נדידת השקמה לארץ ישראל, נפחית את מידת השתתפות האדם בה.

לשלושת התאריכים היותר מוקדמים (2-4) אין סיוע בדמות תיעוד מאובנים או תיעוד ארכאולוגי. עד עתה לא נמצאו מאובנים של שקמים בארץ ישראל.⁷¹ השרידים הקדומים ביותר של *Ficus sycomorus* שנתגלו בארץ ישראל הם תאני שקמה מתקופת הברזל.⁷² היעדר ממצאים קדומים יותר מעורר עניין משום שעלים מאובנים של *Ficus carica* השקועים באבן טרברטין נתגלו בעין גדי.⁷³ ו'חרצני תאנה חרוכים נמצאו באתרים נאוליתיים רבים במזרח הקרוב [...] כגון PPNA (האתר הנאוליתי הקדם-חרסי A) (7500-7900 לפה"ס) ב'נתיב הגדוד', ישראל [PPNA ביריחו, האתר הנאוליתי הלא-חרסי (7800-6500 לפה"ס) בתל אסנר,

⁶⁴ זהרי 1982, עמ' 68.

⁶⁵ זהרי תשמ"ב, עמ' 258.

⁶⁶ בביטוי הראשון השתמשו ליפשיץ-ביגר תשנ"ב, עמ' 771; בשני – כסלו תש"ס, עמ' 24; בשלישי – זהרי-הופך 2000, עמ' 164-165. עוד ראו דנין הש"ן.

⁶⁷ גליל תשמ"ה, עמ' 67; כסלו 2000, עמ' 24.

⁶⁸ גליל תשמ"ה, עמ' 77.

⁶⁹ גליל-שטיין-הורוביץ 1976.

⁷⁰ זהרי 1982 (הובא לעיל). עוד ראו הרקע שהביא זהרי 1962, עמ' 61, 63-64.

⁷¹ באום 1988, עמ' 21, חולק על זהרי.

⁷² דבר זה שמעתי מכסלו. על עץ שקמה שנתגלה בחפירות בארץ ישראל מתקופת הברזל ואילך ראו ליפשיץ-ביגר 1992, עמ' 772. ההפניה שם לעץ שקמה מן האתר הנאוליתי הקדם-חרסי A (PPNA) ביריחו נובעת מאי-הבנה כלשהי.

⁷³ דנין 1990/1, עמ' 61.

סוריה [...], וב-PPNB (7200-6000 לפה"ס) בעין עזאל, ירדן [...].⁷⁴ העדר שרידים של *Ficus sycomorus* ביריחו בולט במיוחד, משום ששרידים, הנראים לחוקרים שרידי *Ficus carica* (חרצנים מפוחמים, ובמקרה אחד גם שרידי בשר הפרי) נמצאו שם כרבות מן השכבות העתיקות ביותר (לא רק PPNA, אלא גם מן התקופה הכלקוליתית, תקופת הברונזה הקדומה ותקופת הברונזה התיכונה)⁷⁵ ומשום שיריחו נודעה מאוד בתקופות מאוחרות יותר על עצי השקמה שלה (ראו למשל תוספתא מנחות יג, כ ומשנת פסחים ד, ח). אין זה מפתיע אפוא שגליל, שטיין והורוביץ נאלצו להודות כי "העדויות לנוכחות *Ficus sycomorus* במזרח התיכון בימי קדם רחוקות מלהיות מספקות, במיוחד מפני שהנתונים התומכים בנוכחות הצמח בארץ ישראל הנטופית מבוססים על שיטת חקירה לא ישירה."⁷⁶ האפשרות של נדידת השקמה לארץ ישראל בלא התערבות אנושית סבירה עוד פחות, כפי שמזכיר א' דנין:⁷⁷

השקמים אינן צמחי חולות, הן ניטעו כאן בידי אדם. אין להן אפשרות לנבוט בחולות כצמחי הלענה, הרתום, או צמחי החולות האחרים, מאחר שהפירות הקרובים ביותר למישור החוף שלנו מצויים בפגנת של השקמים בדרום סודן! מרחק זה עולה עשרות מונים על מרחק התעופה הרגיל של עטלפי הפירות או של הציפורים, המפיצים את פירות השקמים בכתי-גידולן הטבעיים. גם אילו הגיעו פירות שקמה בעלי כושר נביטה, לא היה סיכוי כלשהו לנביטתם ולהתבססותם בדרום מישור החוף שלנו. התנאים, הדרושים להתבססותם של עצים ממוצא טרופי בארץ, מחייבים מציאות שפע של מים בתקופה שבה הטמפרטורות גבוהות. בחולות בדרום מישור החוף אין לעולם די מים לנביטה כזאת, ובודאי שאינם מצויים בעונה החמה של השנה. אפילו שיחי חורש ים-תיכוניים – הגובטים ומתבססים בקרקעות חוליות, מיוצבות, ומעושרות באבק וברקוביית, בסביבת קיסריה – אינם יכולים לנבוט ולהתבסס בדרום מישור החוף, בהעדר לחות מספקת. אין ספק שהשקמים ניטעו על ידי חקלאים במישור החוף [...].

מצד שני, יש תימוכין רבים לשיטת היבוא. הנוהג להעביר עצים מארץ אחת ולנוטעם בארץ אחרת ידוע היטב מתקופה קדומה בארצות השכנות לארץ ישראל.

⁷⁴ הריי-הופך 2000, עמ' 163.

⁷⁵ הופך 1969, עמ' 356-357.

⁷⁶ גליל-שטיין-הורוביץ 1976, עמ' 202.

⁷⁷

דנין תש"ן, עמ' 31. באשר לשיטה שהשקמה גדלה מאליה במצרים העילית בתקופה הקדם-שוללתית (ראו להלן, הערה 118) כותב דנין: "אני חושב שבשל אזורי המדבר הקיצוניים הממוקמים בין שני האזורים (דרום מצרים וישראל) ובתי הגידול החסרים הן בעבור ה-*Ficus sycomorus* והן בעבור הציפורים והעטלפים, לא יכלו הזרעים לחצות את ה'מחסום' באמצעות הסוככים הטבעיים; בני אדם יכלו להעבירו ולנוטעו במקומות שעצים אינם יכולים להתבסס מעצמם" (דוא"ל מיום 14 ספטמבר 2002).

זמן רב קודם לימי דויד, מלכי מצרים כגון חתשפסות הביאו עצי מור מפונת ונטעום בתחומי המקדש.⁷⁸ גם מלכי אשור היו פעילים בעניין זה:⁷⁹

תגלת-פלאסר הראשון במאה ה"א היה הראשון במלכי אשור שגילה בביורר בכתובותיו עניין תועלתי בהקמת גנים מחוץ לבירתו כאשור לגידול עצים וזים לשם ייצור עץ ולפרות. הוא רשם כי 'לקחתי עץ ארז (erēnu) עץ-box (?) (taskarinnu), אלון קנש (allakanish) מן הארצות שהשתלטתי עליהן [במערב] – עצים שכמותם לא ניטעו מעולם על ידי אבותי המלכים שקדמוני – ואני נטעתי [אותם] בבוטנתי אדמתי. אני לקחתי פרות נדירים מבוטננים שמעולם לא נמצאו באדמתי [ומהם] מילאתי את גני אשור' [...].

במאה התשיעית רשם אשורבניפל, בטקסט ייחודי הכתוב על מה שמכונה Banquet Stela, את העצים, השתילים והצמחים שראה במערכות המלחמה שלו ושייבאם לנטיעה בגנים המושקים שהקים בבירתו החדשה בבל (נמרוד). הנאה ותועלת נתערבו זה בזה. הקף המינים רחב – רבים מהם אינם ניתנים לתרגום – מעצים כגון ארז/מחט, ברוש וערער שהוערכו כמתאימים להכנת עץ לבנייה, ועד עצים ושיחים לפרי ולנוי [...]. אופנהיים שיער שהיה זה סרגון השני במחצית השנייה של המאה השביעית לפני הספירה ששינה את המניע של המלכים אדוני הגינון 'מתכליות של תועלת לתכליות של תצוגה, מכוונה לקבץ את מגוון המינים האפשרי הרחב ביותר לשיבוץ של גן כתחומי הארמון להנאתו האישית של המלך' [...].

להלן נראה עדויות נוספות – לשוניות וארכאולוגיות – התומכות בשיטה זו.

ד. תפוצת 'בלס' ו'שקמה' בלשונות השמיות

החשיבות הרבה של האטימולוגיה של כושאר עדיין לא נגלתה אף לעיני חוקרים שקיבלו את ההשערה כי השם 'בלס' מצוי בעברית, לפי שהניחו כי שם זה והשם הערבי-האתיופי 'בלס' היו השתקפויות עצמאיות של האב הקדמון הפרוטו-שמי המערבי. אבל הנחה זו קשה לקבלה כאשר נשווה את התפוצה הגאוגרפית של 'בלס' עם זו של 'שקמה'.

בהתבסס על ידיעותינו כיום, יכולים אנו לומר כי אפיון התפוצה של 'בלס' לדעת בוכרט היה צר מדי מבחינות מסוימות ורחב מדי מבחינות אחרות. בערב, המילה ייחודית לערבית התימנית.⁸⁰ כנגד זה, באתיופיה משמשת המילה לא רק

⁷⁸ הפך 1967, עמ' 435–438; דיקסון 1969, עמ' 55–65. תודתי ל-L.E. Stager על מקורות אלו.
⁷⁹ מורי 1994, עמ' 349. עוד ראו וייזמן 1983, עמ' 138. להקבלה זו ולהקבלות אחרות בין שלמה

לביין מלכי אשור ראו הלפרן 1996, עמ' 48–51.
⁸⁰ חמקרי 1951/3, עמ' 21/185: "אלבלס אלתיין בלגה אלימן" (בלס הן תאנים בלשון תימן). עוד ראו סלוי 1987, עמ' 44; לנדברג 1920, עמ' 204. השם משמש לא רק בעבור Ficus carcia

בגעז אלא גם באמהרית, בתיגרי, בתיגרינייה, בגורגי, בארגובה ובסורו.⁸¹ בעברית, כפי שהראינו, השם והבינוני הפועל שניהם מתועדים. מבחינה גאוגרפית, תפוצת המילה מצומצמת למדי. היא מצויה באתיופיה, בתימן ובארץ ישראל בלבד. היא אינה מתועדת בשפות דרום-ערביות חדשות המדוברות בטפאר (עומאן),⁸² למרות נוכחות השקמה וזנים אחרים של ה-Ficus שם.⁸³

למילה 'שקמה' תפוצה דומה, אף שאי אפשר לדעת זאת מ-HALAT. המקבילות היחידות ל'שקמה' העברית הרשומות ב-HALAT הן 'שקמא' בסורית ו'שוקמא' בארמית ארץ ישראלית נוצרית < σκαμινος > ביוונית. לא נזכרו שם צורות ערביות המובאות במילונים מן המאה הי"ט של גזניוס, קוהוט ואודו (Audio). גזניוס משווה את 'שקמה' עם sokam בערבית המדוברת, שם נדיר ל-Ficus sycomorus.⁸⁴ הצורה sokam באה מפורסקל, המביא גם תעתיק ערבי בלא ניקוד: سقم.⁸⁵ מצירוף שני התעתיקים נקבל soqam בשתי תנועות קצרות. קוהוט ואודו משווים את 'שקמה' עם הערבית הקלסית سوقم, המוגדרת במילונים כעץ הדומה לתאנה.⁸⁶ אף גזניוס, קוהוט ואודו השמיטו את המידע המכריע, שמקור המילה הערבית בתימן. כפי שציין רבין, سوقم מצוינת כ'ביטוי תימני' (لغة يمانية) על ידי אבן ד'נד. פורסקל שמע את המילה soqam בדמת תימן או בשפלה הסמוכה לה, בין

(התאנה המצויה) אלא גם בעבור Ficus palmate Forsk. ראו פורסקל 1775, עמ' CXXIV ; שוויינפורט 1896, עמ' 125, 128 ; חובישי-מולר 1984, עמ' 196.

81 ראו לסלאו 1987, עמ' 97 ; לסלאו 1979, ג, עמ' 142 ; קלצ'ה 1987, עמ' 48, 119. בנוסף ל-Ficus carcia (התאנה המצויה) הוא משמש בעבור Ficus palmate Forsk. (אמהרית, תיגרי ותיגריניה)

82 ובעבור Ficus capreaefolia Del. (תיגרי); ראו קלצ'ה 1987, שם; שוויינפורט 1896, עמ' 125. כנפאלי יש כמה מלים בעבור האני בר ועצי בר של האנים; ראו ג'ונסטון 1981, עמ' 92, ערך tyčyčy ; עמ' 104-105, ערך hñ ; עמ' 282, ערך tyčyčy.

83 ה'ר-הייך 1994 (עמ' 28 ומפה 1) כוללים את טפאר בתפוצת ה-Ficus sycomorus, ה-Ficus palmata וה-Ficus vasta. תודתי לפרופ' הונרג'רד שהפנינו למחקר זה. על פי מילר-קופ 1996, עמ' 94-102, 507-506, עומאן היא בית הגידול של הזנים הללו וכן של הזנים Ficus carcia, Ficus ingens, Ficus cordata, Ficus johannis.

84 גזניוס 1835, עמ' 1477.

85 פורסקל 1775, עמ' CXXIV.

86 אודו 1897, עמ' 596b. האם sawqam היא תיקון יתר ל-soqam? לדעת W.P. Heinrichs תיקון יתר כזה יכול להתרחש מכוחו של משקל 'פועל' בערבית (תודתי על לו כד).

87 רבין 1951, עמ' 27. הפירוש 'שקמה' שמציע רבין ל-سقم של אבן ד'נד מתאים לשימוש התימני היותר מאוחר אך לא לחיאור אבן ד'נד עצמו, הכותב (1987/8), ב, עמ' 851, טור שני/2-3) שהעץ דומה, אך לא זהה, לכלאף. הכלאף הוא ה-Salix aegyptiaca L., הערבה המצרית. הרמב"ם (1995, עמ' 311-312) מביא למעשה את השם סאלג, תעתיק ערבי של המילה הספרדית העתיקה המשקפת את salix, כאחד משמותיה החליפיים. מ' כסלו הודיעני כי אפשר שאבן ד'נד הכתובן Ficus salicifolia. כפי שרומז השם, עלי עץ זה ממשפחת השקמה הנפוץ למדי, דומים לאלו של הערבה; ראו קולנט 1985, עמ' 369; מילר-קופ 1996, עמ' 100-101, 507. נראה שהשערת כסלו מתאששת במילונים אחרים, הקובעים ש'סוקס' הוא "בדיוק כמו האת'אב",

לְחִיָּה לְבִין תַּעֲזֹ בשנת 1762/3. ⁸⁸ ב-1881, רשם שוויינפורת את *súggama* כשם מלשון הדיבור ל-*Ficus sycomorus* כחצרמנת, כאלהאמי שממזרח לשקר על החוף הדרומי של חצי האי ערב. ⁸⁹

נראה שדרום-ערבית עתיקה היא המקור הן ל'בלס' (תימן ואתיופיה) והן ל-*soqam* (תימן), ⁹⁰ ולמעשה האחרונה מצויה בקתבאנית, ולמעשה לא ניתנה על כך הדעת. המונח *s¹qmtm* מופיע פעמיים בכתובת מנאדי ביחאן (RES 4932): *s²hr ġyln bn 'bs²bm mlk qfbn bny ws¹hđ[ī brd' 'ttr nwp]n w'lhws¹qmtm bytn byħn [...]* *ywm rd' 'ttr w'lhws¹qmtm s²hrġln mħđ ħdrt* [...] *w'mrm* RES מתורגם: "שהר עיילן, בן אבשבס, מלך קתבאן [בעזרת עת'ת'ר נופן] ואלהי ההשקאה, את מקדש ביחאן [...] כאשר הבטיחו עת'ת'ר ואלהי ההשקאה לשהר עיילן את מפלת חצרמנת ואמךם" (RES VII, עמ' 435-434). הצירוף *lhws¹qmtm* המתורגם ל'אלהי ההשקאה' מתורגם באופן דומה על ידי ריקמנס ועל ידי ריקס. ⁹¹ תרגום זה של *s¹qmtm* אינו מסתבר כלל: המילה הקתבאנית ל'השקאה' היא *ms¹qt* מן השורש *s¹qy*. ⁹² פירושו אחר ל-*lhws¹qmtm*, המכוסס על הערבית *سقم*, להיות חולה, ניתן בידי ג'ם: "אלוהי המחלה?", וליתר דיוק "האלים שפונים אליהם בעת מחלה". ⁹³ ג'ם אינו מסביר מדוע לא ייקראו אלים כאלו 'אלוהי הריפוי' או כיצא בזה. אף אינו מסביר מדוע הם המבטיחים את מפלת הארצות השכנות.

שהוא עץ הדומה לתאנה [...] ופריו כפרי התאנה [...]; ראו ליין 1863/77, עמ' 1384; שוויינפורת 1896, עמ' 133, מוסר שה-*Ficus alicifolia* קרוי בתימן *athāb* (או *thaāb*). אף שתעתיקו של שוויינפורת מייצג את הצורה 'אֶתְעַב' (ראו *تعب* בחובשי-מולר 1984, עמ' 196, ו- *تعب* בפורסקל 1775, עמ' CXXIV), נראה שזו צורה מדינברת או צורת-משנה של 'אֶתְעַב'. להמרת המזה (') בעין (') בערבית ראו פרנקל 1878, עמ' 12-13 (תורת לי' בלאו על הערה זו).

פורסקל 1775, עמ' CXXIV (הקיצורים בעמ' CI ותיאור המשלחת בעמ' XC-LXXXVI).

⁸⁸ שוויינפורת 1889, עמ' 158; שוויינפורת 1896, עמ' 143: *sugguma*.

⁸⁹ וכן *جفن* (גפן) התימנית; ראו סלוי 1987, עמ' 63, והיילה 1982, עמ' 74, ערך *gfn*. למילים דרום-ערביות השאלות בערבית תימנית ראו רבין 1951, עמ' 26, 45-46. להשפעה שבאית על המילון האתיופי השמי ראו אפליארד 1996, עמ' 208.

⁹¹ ריקמנס אצל סטרק 1939, עמ' 497; וראו ריקמנס 1939, עמ' 66-67, מס' 216; ריקס 1989, עמ' 10, ערך 'L ועמ' 162, ערך *S¹QM*.

⁹² ריקס 1989, עמ' 162, ערך *S¹QY*.

⁹³ ג'ם 1947, עמ' 120, מס' 558. לדעת ג'ם, עמ' 89-90, 124-127 המונח כדרום-ערבית עתיקה ל'אלהי ההשקאה' הוא *mndħ*. ריקס (1989, עמ' 110, ערך *NDħ*) מבין מונח זה במשמעות *tutelary deity* (אל משגיח).

דומה שמן הראוי לפרש את המונח *lhw s'qmtm* לאור המונח החיתי הפירמידות ממצרים הקדומה (האלף השלישי לפני הספירה) מצאנו התייחסות ל"שקמה הגבוהה הלוו במזרח השמים [...] שהאלים יושבים עליה".⁹⁴ באותם טקסטים יש התייחסות לאלים תחת השקמה ומתקופות מאוחרות יש ייצוגים רבים של אלות מסוימות (נות, נוה/חתחור, איסיס, נפתיס, נית) בתוך שקמה.⁹⁷ היה עץ שקמה כחצר המקדש מן המאה הי"א של מנת'וחתפ בכיר אלפחרי, אם לשפוט על פי השורשים שנחשפו על ידי וינלוק.⁹⁸ אכן, אחד החוקרים שיער שככל גן של מקדש במצרים הקדומה היתה שקמה.⁹⁹ על פי תוספתא עבודה זרה ז, ח, לפחות שקמה אחת מארץ ישראל בתקופה שלאחר המקרא היתה נערצת כעץ מקודש: "שלש אשירות בארץ ישראל חרוב שבכפר קסם ושבכפר פגשה ושקמה שבראניו ושבכרמל".¹⁰⁰ וכן מצינו בשמות רבה ב, ה: "שאל גוי אחד את ר' יהושע בן קרחה: מה ראה הקב"ה לדבר עם משה מתוך הסנה? אמר לו: אלו מתוך חרוב או מתוך שקמה כך היית שואלני?" לאלה הערבית הקדם-מוסלמית אלעזא היה מקדש וכו' עץ או כמה עצים (יש מסורת שמדובר בעצי שיטה) בנאדי ליד מכה ששמו *سقام*.¹⁰¹

⁹⁴ צונץ 1936/7, עמ' 448–526, 530–531, ANET, עמ' 351–353; ון גסל 1998, עמ' 992–993. הסימנים *LÚ^{MES}*, המשמשים לכתיבת ביטוי זה ב-*KUB XV* אבל לא ב-*Kbo VI*, מציינים את האופי הזכרי של האלהיות, על פי צונץ 1936/7, עמ' 531.

⁹⁵ העיצורים השורקים התחיליים ב-*s'qmtm* ובישקמה' העברית הם מקבילים סדירים. ראו ביסטון 1977, עמ' 50.

⁹⁶ פולקנר 1969, עמ' 159, סעיף 916; עוד ראו מופתח 1959; 1966, עמ' 40–47; קיס 1987, עמ' 84; קומות 1994, עמ' 55–56, 59–60 ועוד.

⁹⁷ באוס 1988, עמ' 44, 67–68.

⁹⁸ לוקס 1989, עמ' 447.

⁹⁹ שריוינפורת 1910, עמ' 103/34.

¹⁰⁰ טקסט זה בעייתו לפי שהוא קושד שלוש עצים לארבעה מקומות. על כל פנים, אפשר שהשקמה בכרמל היתה בסיקמינופוליס (שקמונה). טריסטנס (1868, עמ' 398) כותב: "השם סיקמינופוליס, ליד חיפה החדשה, קיבל את שמו מעצי תאגת השקמה, שעדיין משגשגים באחר העתיק". למקדש ולחורשה מקודשת בהר הכרמל ראו תומפסון, עמ' 874–875.

¹⁰¹ אבן אלכלבי 1924, עמ' 10/19, 2/24, 11–6/25 (תרגום, עמ' 21/17–22); יאקות 1866/73, ג, עמ' 100; ולהאוזן 1961, עמ' 34, 38–39; טריל 1993, עמ' 138–140. האם סקאם (כמו סיקמינופוליס) פוליס בארץ ישראל שנידונה בהערה הקודמת) קיבל שמו מן השקמה (סקס) הגדולה שם? המקדש היה "על הדרך ממכה לטאיף" (מקרוגלר-ניהמי 1954, עמ' 968). כיום, עדיין יש שקמים באותו אזור. קולנט (1985, עמ' 370) מראה כמה צילומים של ה-*Ficus sycomorus* ב"ואדי זימה, בין טאיף למכה, על הדרך המזרחית". על פי אבן אלכלבי (1924, עמ' 8/18, 10/19, ובתרגום, עמ' 17/16), סקאם היה יובל או פלג צרדי של ואדי תראץ' בנכלת אלשאמניה ואפשר שיש לקשר שמות אלו לשמות עצים. פירוש המילה 'נכלה' בשם המקום נכלת אלשאמניה, הקרויה גם נכלה (אבן אלכלבי 1924, עמ' 2/24, 6/25, ובתרגום, עמ' 21), הוא דקל (יאקות 1866/73, ד, עמ' 100).

בתדמוד היה ברוש מקודש במקדש עגלבוֹל ומלפָּל שנקרא 'גנתא אליס' בארמית, וביוונית *ἔρεπον ἄλσος*, 'החורשה המקודשת'.¹⁰² כל זה מובילנו להשערה שהיתה שקמה מקודשת במקדש ששופץ על ידי מלך קתבאן. לאור הקשרים ההדוקים בין תימן לאתיופיה, ראוי לציין שהשקמה היא "עץ מקודש לעדות שונות" באתיופיה עד היום.¹⁰³ אם נכון הדבר אף באשר לסודן, נוכל אולי להעמיד שיטה שפולחן זה היה קיים ברצף מתימן ועד מצרים בימי קדם.¹⁰⁴

מבחינה גאוגרפית, הנתונים שהובאו לעיל מובילים לתימן ולארץ ישראל.¹⁰⁵ עלינו להוציא מן הכלל את סוריה, מאחר שלפי נלדקה, מילה זו היא מילה זרה בסורית.¹⁰⁶ יש להניח שנלדקה התכוון לכך שהמילה 'שקמה' בפשיטתא משמשת אך לתרגום 'שקמה' העברית, כלומר שהיא הבראיוֹם. אכן, רחוק הדבר מלהיות ברור, כי היו עצי שקמה באזורים שהסורית היתה מדוברת.¹⁰⁷

ה. 'שקמה' ר'בלס': יבוא מילוני ובוטני מתימן

הדמיון בתפוצת המילה 'בלס' והמילה 'שקמה' – ארץ ישראל ותימן, אבל לא ערב הסעודית, עומאן או מצרים, מקומות שמשגשגים בהם השקמה וזנים אחרים של הפיקוס¹⁰⁸ – מפתיע אם נניח שהמילים הן שרידים מן הפרוטורשמית המערבית; אבל יהא זה אך טבעי אם השקמה המקראית יובאה מתימן יחד עם שני המונחים.¹⁰⁹

102 10/768–11, 17, 3/769, 14). אפשר שחֲרָאץ נגזר מ'חֲרָץ' או 'חֲרֹץ', עץ מצל גדול שמפיקים ממנו אשלג (ליין 1863/77, עמ' 548). יצוין שהמילים סְקָאם וְחֲרָאץ שקולות במשקל אחד.

103 טקסידור 1979, עמ' 36–38; טקסידור 1977, עמ' 120–121.

104 בקלה־הסמה 1993, עמ' 250.

105 אפשר שאף היה נפוץ עוד יותר. פולחן השקמה בבורונדי המודרנית הושווה לזה שבמצרים. ראו ין דר בורגט 1903, עמ' 556.

106 גם לאתיופיה אם ה־saglā בגעז שייך לכאן.

107 מסר אישי מתימן נלדקה לע' לב. ראו לב 1881, עמ' 386, מס' 2; לב 1924/36, א, עמ' 274. הבסיס למסקנת נלדקה אינו מובא.

108 כמה מחברים חדשים כוללים את סוריה בין הארצות שבהן גדלה השקמה, אבל בדרך כלל אין הם מציינים בבירור מקומות מדויקים. אפשר שאבו דבריהם מחיבורים קודמים שלפיהם כללה סוריה את לבנון. פוסט (1932/3, עמ' 516) מפרט את שמות המקומות של ה־Ficus syco-morus בלבנון, בארץ ישראל ובסיני, אך לא בסוריה. תודתי לפרופ' הונרגרד על הפנייה זו.

109 לתפוצת משפחה זו בחצי האי ערב ראו קולנט 1985, עמ' 368–370; הלר־הייץ 1994, עמ' 28 ומפה 1; מילר־קופ 1996, עמ' 94–102, 506–507.

הצעה זו אינה חדשה לגמרי. לגרד 1884, א, עמ' 68, כותב: "שנית, נראה שהשוויץ = ס=מוכח ש'בלס' אינה מילה עברית מקורית". כך גם הרפר 1915, עמ' 174: "נראה שהפועל הוא מילה שאולה, דנומינטיבי מן 'בִּלְטָן' הערבית, תאנה, או מן 'בִּלְטָ' (כך!) האתיופית=תאנה או שקמה". כמובן, ההקבלה שמביא לגרד ידועה היום כשגרתית לחלוטין ועל כן אינה יכולה לשמש בסיס להשש כזה.

העובדה שהמילה 'בלס' שימשה בעברית אך ורק לציון הפרי¹¹⁰ אפשר שהיא מלמדת כי *bls*³ שימשה בעיקר לציון הפרי גם בדרום-ערבית עתיקה.¹¹¹ לחילופין, אפשר שהדבר מלמד בפשטות כי כאשר עץ השקמה ופרותיו נזכרו יחד בדרום-ערבית עתיקה, *bls*³(m) * שימשה לציון הפרי בלבד ו-*s¹qmt(m)* שימשה לציון העץ.¹¹² כפי שראינו, הרעיון שהשקמה המקראית היתה יבוא מן הדרום אינו חדש; הנחה רווחת היא כי מצרים היתה מקור ליבוא.¹¹³ אולם הנתונים הלשוניים אינם מאששים הנחה זו. במצרית עץ השקמה קרוי *k3w* (בממלכה התיכונה) או *k3y.w* (בממלכה החדשה); תאנת השקמה החתוכה קרויה *nq'w.t* (בדמוטית: *3lqw*; *lq'* בקופטית: *lkou, elkō*); ועץ השקמה קרוי *nh.t* (בדמוטית: *nhy*; בקופטית: *nouhe*).¹¹⁴ אף אחד מן המונחים הללו אינו דומה כלל למלים העבריות 'שקמה' או 'לבס/בלס'. יצוא מצרי אינו סביר גם מטעמים אחרים. ר"ק ריטנר כותב: "רישומים מצריים מזכירים תכופות את יבוא העצים, אבל היפוכו של דבר אינו ידוע לי ולא ייתכן שהיה שכית".¹¹⁵ השקמה, עץ מקודש ומקור חשוב לייצור עץ (ואין צריך לומר

¹¹⁰ כמוכח לעיל, 'בלס' עדיין משמשת בלשון חכמים לתאנת השקמה או לכמה סוגים אחרים של תאנים גרועות.

¹¹¹ בשפות שמיות אתיופיות 'בלס' משמשת גם לעץ (לעיל, הערה 109 וכן בערבית של תימן). ראו פיאמנטה 1990/1, עמ' 38. מכל מקום, כמה מילונים לערבית הקלסית מזכירים אותו רק כפרי; ראו לסאן אלערב, כנ"ל; אלקאמוס. הביאו בושאר 1663, א, עמ' 384 (מהדורת 1793/6, א, עמ' 406): *'al-balasu tamarun ka-tīni wa-t-tīnu nafsuhu* "balas is a fruit like the (common) fig and the (common) fig itself" (ליין 1863/77, עמ' 326, ערך *Tīn* – the tree of the *balas* or the *balas* itself".

¹¹² ההסבר השני מוצע על ידי החרוגום האתיופי לירמיהו ת, יד, "ואין תאנים בתאנה" (בשבעים: *balas* בעבור הפרי של עץ התאנה ו-*saglā* בעבור עץ התאנה עצמו, אף ש-*saglā* משמשת כרגיל לעץ השקמה; ראו דילמן 1865, עמ' 487. למרות השימוש של ה-*vorlage* שלו, נראה שחשב כי אין ראוי להשתמש במילה אחת (או במילים דומות) במשפט אחד לעץ ולפרי כאחד. לעומת זאת מצאנו את ההפך בביטוי התימני היהודי שרשם פיאמנטה (1990/1, עמ' 38): *taqūl mā fi l-balasah* "כאילו אין תאנים בתאנה, כלומר, לא קרה שום דבר". פיאמנטה אינו מזכיר כי הביטוי מכוסס על ירמיהו ח, יג.

¹¹³ ראו גליל 1968, עמ' 178, 188; באום 1988, עמ' 21; זהרי תשמ"ב, עמ' 258 (אך הוא דוחה זאת במקום אחר; ראו להלן). כמובן, הנחה זו אינה רומזת כי השקמה ילידת במצרים; ראו להלן, כאשר לדעה מן המאה הי"ט על הקשר המצרי ראו סולמס'לאובך 1882, עמ' 103: "יש לשער שהסורים למדו את תרבות גידולה ממצרים".

¹¹⁴ ארמן-גרפוב 1926/63, ה, עמ' 96; ב, עמ' 343; ב, עמ' 282; אריקסן 1954, ח, עמ' 264, 221; קרום 1939, עמ' 54b, 242b. המילה בעבור 'תאנה' מסוג כלשהו היא *d3b*.

¹¹⁵ בדוא"ל 1999.20.12.

למזון ולצל) בעבור המצרים, היה נכס לאומי חיוני, ששימושו היה נתון לביקורת הדוקה של השלטון:¹¹⁶

ניהולי חשבונות מלמדים אותנו על ניצולו שהיה מוסדר; וזיר מן השושלות הי"ח והי"ט היה ממונה על תהליך כריתת השקמים בהתאם להנחיות הארמון.

אין זה זהיר לחבר רחוקים בזרוע, אך מקבילה מן האימפריה העות'מאנית תהא מאלפת. טריסט'רם מוסר כי "בעיני התורכים, כבימי דוד, [השקמה] היא עץ מלכותי והממשלה תובעת מס על פרותיה בכל מקום שהיא ניטעת".¹¹⁷ לבסוף, נציין כי השקמה המצרית אינה עץ שקל להבריחו, לפי שאין היא מייצרת שם זרעים.¹¹⁸ העדות הלשונית שנידונה לעיל אינה מובילה למצרים כי אם לתימן. תימן היא מקור הגיוני, מאחר שהיא (ואולי גם אזורים שכנים) המקום היחיד שבעולם מחוץ לאפריקה שבו יוצרו זרעי שקמה והיא גדלה בר, הודות לנוכחות הצרעה המאביקה שלה (צרטוסולן).¹¹⁹ בכל המקומות האחרים שנמצאה בהם השקמה, לרבות מצרים, היא עקרה ואינה רכה אלא באמצעות ייחורים המוחדרים אל הקרקע (הפרייה צמחית או שיבוט). אכן, שוויינפורת, שראה שקמי בר בתימן, הגיח שתימן היתה המקור לעץ השקמה המצרי עצמו.¹²⁰

השקמה אינה העץ היחיד בלבנט שנאמר עליה כי יובאה מדרום ערב. יש המזהים עץ אחד הגדל כיום הן בלבנון והן בדרום ערב עם האלמוג המקראי, שהועבר לארץ ישראל בימי שלמה (מלכים א יא, יב).¹²¹ כמה בוטנאים שיערו

¹¹⁶ באום 1988, עמ' 23-24. במסופוטמיה כל כריתת העצים הוסדרה בידי שלטונות המלכות; ראו קוניהולם 1997, ה, עמ' 347. מולר (1972/5, ב, עמ' 1265) סבור כי הרבנוכין אף ביחס למצרים.

¹¹⁷ טריסט'רם 1868, עמ' 398.

¹¹⁸ ראו כבר דברי תאופרסטוס 1948, א, עמ' 292-293 (4.2.1): "היא [...] אינה מכילה זרעים כלל". על פי גליל 1968, עמ' 178), "פרות שקמה יבשים, שנמצאו בקבר אני (Ani) מן השושלת העשורים (בערך 1100 לפה"ס), לא הכילו זרעים ואף לא צרעות צרטוסולן". אפשר שעדיין רבתה באופן טבעי במצרים העילית בתקופה הקדם-שושלתית ראו באום 1988, עמ' 23; זהרי-הופך 2000, עמ' 65. לביקורת גבולות חמורה בגבול המזרחי של מצרים, ראו גרינברג 1969, עמ' 21.

¹¹⁹ קשה להשיג מידע מדויק על חלקים אחרים בחצי האי ערב שבהם גדלה השקמה - עסיר, חג'אז וטפאר. לדברי ברג'ויבס (1992, עמ' 211-212) צרעת ההאבקה, *Ceratosolen arabicus* Mayr, מצויה בתימן אך לא במקום אחר בחצי האי ערב. וכן ורת (1932), עמ' 552, המפה בעמ' 547 והסברה בעמ' 557) מוסר כי השקמה גדלה בר בתימן, ואילו "אזור התרבות משתרע [...] אל תימן וחג'אז בערב". לייצור הזרעים ב-*Ficus sycomorosa* ראו גליל-איינזיקוביץ' 1968, עמ' 259-260.

¹²⁰ שוויינפורת 1910, עמ' 34-35; הנ"ל 1889, עמ' 158. ובעקבותיו הנסלו 1892; הנ"ל 1902, עמ' 130. עוד ראו קונדיט (1947, עמ' 9) על התאנה המצויה: "מסתבר שעץ התאנה גודל לראשונה בתלך הפורה של רדום ערב, במקום שזני בר, כמו אלו שדאוטי (C.M. Doughty) ריוח עליהם בשנת 1923, עדיין מצויים הם.

¹²¹ אילת תשל"ו, עמ' 60.

שהחרוב¹²² הובא לארץ ישראל מתימן בימי קדם.¹²³ וכן הוא ביחס ל-Commi ערב,¹²⁴ ואפשר שהוא הובא משם.¹²⁵ אין זה מפתיע אפוא שיוסף בן מתתיהו רשם מסורת הקושרת עץ זה למלכת שבא: "ואומרים, ששורש הצרי, שארצנו מגדלת אותו עוד כיום, בא לנו כמתנת האשה הזאת".¹²⁶

אפשר היה שהשקמה טובא לתימן על ידי סוחרים. קשרי המסחר עם ממלכת שבא בתימן בימי שלמה (המאה העשירית לפה"ס) ידועים היטב.¹²⁷ מן הסיפור במקרא עולה, כי שלמה יבא כמות גדולה של עצים: ארוים וברושים מצור (מלכים א ה,כב כד) ועצי אלמוג מאופיר (שם י,יא-יב). כאמור, יש הטוען כי עצי אלמוג של שלמה מקורם בשתילים שהובאו מדרום-ערב ללכנון.¹²⁸

המסחר בערב לא החל בזמן שלמה. סטייגר כותב: "בשבא גדלו צמחי הבושם הטובים ביותר בעולם [...] לכל המאוחר בתקופת הברונזה המאוחרת מסחר הבשמים נעשה העסק הרווחי ביותר במזרח הקרוב הקדום הודות לגמל dromedary.¹²⁹ פינקלשטיין משער שדרכי הסחר היבשתי מערב לשפלה הדרומית ולמישור החוף היו כבר פעילות, לכל המאוחר בסוף המאה הי"ג לפה"ס ובראשית המאה הי"ב.¹³⁰ מסקנתנו היא אפוא שתאני השקמה ו/או שתילי שקמה הובאו לארץ ישראל מתימן בתקופת הברונזה המאוחרת וכי המילים לתאנה ('בלס') ולעץ (שקמה) הובאו יחד אתם. לטענת זהרי ש"אין כל עדות ש[השקמה] יובאה לארץ זו"¹³¹ אין עוד תוקף.

¹²² כמצוין לעיל, נקשר באופן הדוק לשקמה בספרות הרבנית ובספרות הקלסית. לעיל, הערה 43.
¹²³ כסלו תשמ"ח, עמ' 25-27. בהתבססו על ההנחה שהחרוב לא נזכר במקרא, שיער כסלו כי הובא מתימן בתקופה שלאחר המקרא. אמת שהמילה 'חרוב' אינה מופיעה במקרא, אבל כבר הוכח שהצירוף 'חרי יונים' במלכים ב ו,כב הוא ביטוי נרדף, אולי בלשון הריבור, ל'חרוב' ראו הלד 1965, עמ' 395-398 והספרות הנזכרת שם. יתר על כן, דומה שיש לזהות כל ניסין להראות כי החרוב הובא לארץ ישראל על פי עדות ארכאולוגית-בוטנית (גרגרי אבקה, זרעים ועץ מפותם של עץ החרוב) שמביא ליפשיץ 1987, עמ' 194-195. תודתי למ' כסלו על הפניה זו.

¹²⁴ ראו שטיינר 1977, עמ' 126-127; והוסף יוסף בן מתתיהו, מלחמות היהודים 6.6.1, סעיף 138; 5.18.1, סעיף 361; קדמוניות היהודים 1.4.14, סעיף 54; 15.4.2, סעיף 967.
¹²⁵ לאפשרויות אחרות ראו וסטרן 1971, עמ' 37.

¹²⁶ קדמוניות 6.6.8, סעיף 174.
¹²⁷ לדיון ערכני בקשרים אלו ראו סטייגר 1998, עמ' 145-146; וכן פינקלשטיין 1988, עמ' 251; הולאדיי 1998, עמ' 383-386; ירוזלסקה 1998, עמ' 94-99.

¹²⁸ אילת תשל"ז, עמ' 60.

¹²⁹ סטייגר 1998, עמ' 146.

¹³⁰ פינקלשטיין 1988, עמ' 247-248.

¹³¹ זהרי 1982, עמ' 68.

ביבליוגרפיה

- הشام الكلبى, كتاب الاصنام. تحقيق ا. زاكى. القاهرة
 יונה אבן גנאת, כתאב אלאצול: ספר השרשים. מהדורת אדולף
 נויבאויך. אוקספורד 1924
 ابن دريد, كتاب جمهرة اللغة. تحقيق ر.م. البعلبكي. ج. اب. بيروت
 אבן דרִיִד 1987/8
 אבן עזרא תשמ"ט
 אוריאל סימון (מהדיר), שני פירושי ר' אברהם אבן עזרא לתרי-
 עשר. רמת גן
 אבן פרחון תר"ד
 שלמה אבן פרחון, ספר הערוך. מהדורת ש"ג שטרן. פרסבורג
 G. Ruiz (ed.), *Don Isaac Abarabanel y su comentario*
al Libro de Amos. Madrid 1984
 T. Audo, *Sīmtā d-leššānā sūryāyā*. 2 vols. Mossoul 1897
Origenis Hexaplorum. Ed. F. Field. Oxford 1875
 משה אילת, קשרי כלכלה בין ארצות המקרא בימי בית ראשון.
 ירושלים
 אילוני תשמ"ו
 נתמיה אלוני, מחקרי לשון וספרות. כרך א: פרקי רב סעדיה גאון.
 ירושלים
 אליעזר מבלגנצי תר"ע
 אלעזר מבלגנצי, פירוש יחזקאל ותרי עשר. כרכים א-ג. מהדורת
 שמואל פוננסקי. ררשה
 אלפאסי 1936/45
 דוד בן אברהם אלפאסי, כתאב גאמע אלאלפאט. מהדורת ס"ל
 סקו. ניו הייבן
 אסף תרצ"ד
 שמחה אסף, פירוש ששה סדרי משנה לרבינו נתן אב הישיבה.
 קרית ספר י, עמ' 381-388, 525-545
 D.L. Appleyard, *Ethiopian Semitic and South Arabian:*
Towards a Re-examination of a Relationship. *Israel*
Oriental Studies 16, pp. 203-28 1996
 נחום אפשטיין, פירוש הגאונים לספר טהרות. ירושלים-הל אביב
 W. Erichsen, *Demotisches Glossar*. Copenhagen
 אריקסן 1954
 A. Erman & H. Grapow. *Wörterbuch der aegyptischen*
Sprache. Leipzig 1926/63
 אשתורי הפרחי תרנ"ט
 N. Baum, *Arbres et arbustes de l'Egypte ancienne*.
 Leuven 1988
 عبد اللطيف البغدادي, كتاب الافادة والاعتبار. دمشق. הש"ד
 בגדאדי
 S. Bochart, *Hierozoicon*. London (*Hierozoicon*. Ed. E.
 F. C. Rosenmüller. Frankfurt am Main, 1675) 1663
 בושאר
 J.C. Biella, *Dictionary of Old South Arabic*. Chico, CA 1982
 ביילה

- A.F.L. Beeston, On the Correspondence of Hebrew ξ to ESA ξ^2 . *JSS* 22, pp. 50–57 ביסטון 1997
- אליעזר בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה. ניו יורק-לונדון בן-יהודה 1960
- Hasan Bar Bahlul, *Lexicon Syriacum auctore Hassano Bar-Bahlule*. Ed. R. Duval. Paris בר בהלול 1888/1901
- P. Behnstedt, *Die nordjemenitischen Dialekte*. 2 vols. Wiesbaden בגשטט 1985/92
- A. Bekele-Tesemma, *Useful Trees and Shrubs for Ethiopia*. n.p.: Regional Soil Conservation Unit, Swedish International Development Authority בקלה-תסמה 1993
- בראשית רבה. מהדורת תיאודור-אלבק. ירושלים תשכ"ה בראשית רבה
- C.C. Berg & J.T. Wiebes, *African Trees and Fig Wasps*. Amsterdam ברג-ויבס 1992
- F. Goldmann, *La figue en Palestine à l'époque de la mischna*. Paris גולדמן 1911
- T.M. Johnstone, *Jibbāli Lexicon*. Oxford ג'ונסטון 1981
- W. Gesenius, *Thesaurus philologicus linguae Hebraeae et Chaldaeae Veteris Testamenti*. Leipzig גזניוס 1835
- י' גליל, השקמה בתרבות ישראל. טבע וארץ ה, עמ' 358–335 גליל תשכ"ז
- J. Galil, An Ancient Technique for Ripening Sycomore Fruit in East-Mediterranean Countries. *Economic Botany* 22, pp. 178–90 גליל 1968
- , הפיקוס: עץ בר ועץ נוי. ירושלים גליל תשמ"ה
- & D. Eisikowitch, Flowering Cycles and Fruit Types of *Ficus Sycomorus* in Israel. *The New Phytologist* 67, pp. 745–758 גליל-אייזיקוביץ' 1968
- , M. Stein and A. Horovitz, On the Origin of the Sycomore Fig (*Ficus sycomorus* L.) in the Middle East. *The Gardens' Bulletin, Singapore* 29, pp. 191–205 גליל-שטיין-הורוביץ' 1976
- A. Jamme, Le panthéon sud-arabe|préislamique d'après les sources épigraphiques. *Le Muséon* 60, pp. 57–147 ג'ם 1947
- M. Greenberg, *Understanding Exodus*. New York גרינברג 1969
- J.C. Greenfield, Ugaritic Lexicographical Notes. *JCS* 21, pp. 89–93 גרינפילד 1967

- , Amurrite, Ugaritic and Canaanite. *Proceedings of the International Conference on Semitic Studies held on Jerusalem, 19-23 July 1965*, pp. 92-101 Jerusalem
- F.E. Greenspahn, *Hapax Legomena in Biblical Hebrew: A Study of the Phenomenon and Its Treatment Since Antiquity with Special Reference to Verbal Forms*. SBLDS 74. Chico, California
- A. Dillmann, *Lexicon Linguae Aethiopicae*. Leipzig 1865 דילמן
- D.M. Dixon, The Transplantation of Punt Incense Trees in Egypt. *JEA* 55, pp. 55-65 1969 דיקסון
- G. Olmo Lete J. Sanmartin. *Diccionario de la lengua ugarítica*. 2 vols. Barcelona 1996/2000 דל אולמו לטה-סנמרטין
- א' דנין, השקמה אינה עץ בר. טבע וארץ לב, עמ' 28-31 דנין תש"ן
- A. Danin, The Origins of Israel's Sycomores. *Israel Land and Nature* 16, pp. 58-62 1990/91 דנין
- האקדמיה 1988 ללשון העברית, תומרים בעבור המילון, סדרה א: 200 לפני הספירה - 300 לספירה. ירושלים
- האקדמיה 1998 --, מאגרים - תקליטור המאה השנייה לפני הספירה - אמצע המאה החמישית לספירה. ירושלים
- S.R. Jr. Holladay, The Kingdoms of Israel and Judah: Political and Economic Centralization in the Iron IIA-B (ca. 1000-750 BCE). In: T.E. Levy (ed.), *The Archaeology of Society in the Holy Land*, pp. 368-398. London 1998 הולאדיי
- G. Hoffmann, Versuche zu Amos. *ZAW* 3, pp. 87-125 1883 הופמן
- M. Hopf, Plant Remains and Early Farming in Jericho. In: P. J. Ucko & G. W. Dimbleby (eds.) *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, pp. 355-359 1969 הופף
- J.H. Hayes, *Amos, the Eighth-Century Prophet*. Nashville 1988 הייס
- St. Jerome, *Commentarii in Prophetas Minores*. 2 vols. Turnholt 1969 הירונימוס
- M. Held, Studies in Comparative Semitic Lexicography. In: *Studies in Honor of Benno Landsberger on his Seventy-fifth Birthday April 21, 1965*, pp. 395-406. Chicago 1965 הלד

- B. Halpern, The Construction of the Davidic State: An Exercise in Historiography. In: V. Fritz & P.R. Davies (eds.), *The Origins of the Ancient Israelite States*, pp. 44–75. Sheffield 1996 הלפרן
- M. Heltzer, Royal Economy in Ancient Ugarit. In: E. Lipiński (ed.), *State and Temple Economy in the Ancient Near East, II*. *Orientalia Lovaniensia Analecta* 6, pp. 459–496. Leuven 1979 הלצר
- D. Heller & C.C. Heyn. *Conspectus Florae Orientalis: An Annotated Catalogue of the Flora of the Middle East* 1994 הלר-היין
- G. Henslow, Egyptian Figs. *Nature* 47, p. 102 1892 הנסלו
- , The Sycamore Fig. *Journal of the Royal Horticultural Society* 27, pp. 128–131 1902 הנסלו
- F.N. Hepper, An Ancient Expedition to Transplant Living Trees. *Journal of the Royal Horticultural Society* 92, pp. 435–438 1967 הפר
- W.R. Harper, *A Critical and Exegetical Commentary on Amos and Hosea*. New York 1915 הרפר
- D.J. Wiseman, Mesopotamian Gardens. *Anatolian Studies* 33, pp. 137–144 1983 וייזמן
- מאיר וייס, ספר עמוס. ירושלים רי"ס תשנ"ב
- J. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*. Berlin 1961 ולהאוזן
- J.M.M van der Burgt, *Dictionnaire Français-Kirundi*. Bois-le-Duc, Holland 1998 ון דר בורגט
- B.H.L. van Gessel, *Onomasticon of the Hittite Pantheon*. Leiden 1998 ון גסל
- A.C. Western, The Ecological Interpretation of Ancient Charcoals from Jericho. *Levant* 3, pp. 31–40 1971 וסטון
- H.E. Warnekros, *Historia naturalis sycomori ex veterum botanicorum monumentis et itinerariis conscripta. Repertorium für Biblische und Morgenländische Literatur* 11, pp. 224–271; 12, pp. 81–104 1782/3 ורנקרוס
- E. Werth, Die 'wilde' Feige im östlichen Mittelmeergebiet und die Herkunft der Feigenkultur. *Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft* 50, pp. 539–557 1932 ורת
- M. Zohary, *Plant Life of Palestine*. New York 1962 זהרי

- זהרי תשמ"ב --, שקמה. אנציקלופדיה מקראית, כרך ה, עמ' 257-258. ירושלים
- זהרי 1982 --, *Plants of the Bible*. Cambridge
- זהרי-הופף 2000 -- & M. Hopf, *Domestication of Plants in the Old World*. Oxford³
- זק"ש תשל"ה חובשיי-מולר 1984 A. al-Hubaishi & K. Müller-Hohenstein. *An Introduction to the Vegetation of Yemen: Ecological Basis, Floristic Composition, Human Influence*. Eschborn
- חמיירי 1951/3 .K.V. Zetterstéen. *النشوان ابن سعيد, شمس العيوم*. מהדורת K.V. Zetterstéen. ליידין
- טויל 1993 H.M. al-Tawil, *Early Arab Icons: Literary and Archaeological Evidence for the Cult of Religious Images in Pre-Islamic Arabia*. Ph. D. diss., University of Iowa
- טקסידור 1977 J. Teixidor, *The Pagan God*. Princeton
- טקסידור 1979 --, *The Pantheon of Palmyra*. Leiden
- טריסטום 1868 H.B. Tristram, *Natural History of the Bible: Being a Review of the Physical Geography, Geology, and Meteorology of the Holy Land; With a Description of Every Animal and Plant Mentioned in Holy Scripture*. London²
- יאקות 1866/73 F. Wüstenfeld (ed.), *Jacut's geographisches Wörterbuch*. 6 vols. Leipzig
- ייבין תשמ"ה ישראל ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הכבלי. ירושלים
- יסטרוב 1903 M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*. London
- יפת 1993 S. Japhet, *I & II Chronicles*. OTL. London
- ירוזלסקה 1998 I. Jaruzelska, *I. Amos and the Officialdom in the Kingdom of Israel*. Poznań
- ירושלמי 1991 *Synopse zum Talmud Yerushalmi*. Ed. by P. Schäfer & H.J. Becker. Tübingen
- ירושלמי תשס"א תלמוד ירושלמי יוצא לאור על פי כתב יד סקליגר 3 (Or 4720) שבספריית האוניברסיטה של ליידין עם השלמות ותקונים. ירושלים
- כסלו תשמ"ח מ' כסלו, ההסטוריה של החורב בארץ. חלמיש 6, עמ' 20-30

- , השקמים אשר בתבליטי לכיש – זיהוי בראי דברי חז"ל. כסלו תש"ס
 בתוך: י' שורץ, ד' עמר וי' ציפר (עורכים), ירושלים וארץ-ישראל;
 ספר אריה קינדלר, עמ' 23–30. תל אביב.
- I. Löw, *Aramäische Pflanzennamen*. Leipzig 1881
 --, *Die Flora der Juden*. Vienna–Leipzig 1924/34
 P. de Lagarde, Über die semitischen Namen des Feigen- 1884
 baums und der Feige. In: *Mittheilungen* 1, pp. 58–75.
 Göttingen
- H. Ludolf, *Ad suam Historiam aethiopicam antehac 1691
 editam Commentarius*. Frankfurt am Mein
- J. Levy, *Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch 1876/83
 über die Talmudim und Midraschim*. 4 vols. Leipzig
- A. Lucas, *Ancient Egyptian Materials and Industries*. 1989
 London
- H.G. Liddell and R. Scott. *A Greek-English Lexicon*. 1996
 Oxford
- E.W. Lane, *Arabic-English Lexicon*. London 1863/77
- N. Liphshitz, *Cerantia Siliqua* in Israel: An Ancient 1987
 Element or a Newcomer. *Israel Journal of Botany* 36,
 pp. 191–197
- ג' ליפשיץ וג' ביגר, השקמה בישראל בעת העתיקה לפי ממצאים 1
 בוטניים מחפירות. השרה עב, עמ' 771–772
- C. von Landberg, *Glossaire Daïnois*. Leiden 1920
- W. Leslau, *Etymological Dictionary of Gurage (Ethio- 1979
 pic)*, vol. 3. Wiesbaden
- , *Comparative Dictionary of Ge'ez*. Wiesbaden 1987
- R. Mofteh, *Die heiligen Bäume im Alten Ägypten*. Ph. 1959
 D. diss., Georg-August-Universität zu Göttingen
- , Die uralte Sykomore und andere Erscheinungen der 1966
 Hathor. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Alter-
 tumskunde* 92, pp. 40–47
- P.R.S. Moorey, *Ancient Mesopotamian Materials and 1994
 Industries*. Oxford
- ישעיהו בן מאלי מטראני, פירוש נביאים וכתובים. מהדורת א"י 1
 ורטהיימר. ירושלים
- A.G. Miller & T.A. Cope, *Flora of the Arabian Penin- 1996
 sula and Socotra*. Edinburgh

- מנחם בן סרוק, מחברת. מהרורת א' סאאנס-בדיליוס. גרנדה
 M.C.A. Macdonald & L. Nehmé, Al-'Uzzā. *Encyclopa-* 1986
edia of Islam, vol. 10, pp. 967–968. Leiden -מקדונלד-גניהמי 1954
- G. Margoliouth, G. *Catalogue of the Hebrew and Sa-* 1899/1935
maritan Manuscripts in the British Museum. London
The Merck Index: An Encyclopedia of Chemicals,
Drugs, and Biologicals. Rahway, N.J. 1989
 סאאנס-בדיליוס 1996
- A. Sàenz-Badillos, *A History of the Hebrew Language*.
 Cambridge
 H. Solms-Laubach, *Die Herkunft, Domestication und* 1882
Verbreitung des gewöhnlichen Feigenbaums (Ficus
Carica L.). Abhandlungen der Königlichen Gesell-
 schaft der Wissenschaften zu Göttingen 28. Göttingen
 L.E. Stager, Forging an Identity: The Emergence of 1998
 Ancient Israel. In: M. D. Coogan (ed.), *The Oxford*
History of the Biblical World, pp. 123–175. New York–
 Oxford
- Strabo, *The Geography of Strabo*. Trans. H. L. Jones. 1949
 8 vols. Cambridge, Mass. סטרבו
- F. Stark, Some Pre-Islamic Inscriptions on the Frank- 1939
 incense Route in Southern Arabia. *JRAS*, pp. 479–98
 סטרק
 מסכת תרומות מן תלמוד ירושלמי [...] לר' שלמה בכ"ר יוסף
 סיריליאו. מהדורת פ' שפירא וי' פרידמן. בני ברק
 I. al-Selwi, *Jemenitische Wörter in den Werken von al-* 1987
Hamdānī und Našwān und ihre Parallelen in den semi-
tische Sprachen. Berlin סלוי
- G.V. Smith, *Amos: A Commentary*. Grand Rapids, 1989
 Michigan סמית'
- S.A. Poznański, The Arabic Commentary of Abu Zaka- 1924/5
 riyā Yahya (Judah ben Samuel) Ibn Bal'am on the
 Twelve Minor Prophets. *JQR* 15, pp. 1–53
 פוזננסקי
 R.O. Faulkner, *The Ancient Pyramid Texts*. Oxford 1969
 פולקנר
 G.E. Post, *Flora of Syria, Palestine and Sinai*. Beirut² 1932/3
 פוסט
 (ed. J. E. Dinsmore)
 מ"צ פוקס, המשנה בחימן; כהוב"ד מפירוש רב נתן אב הישיבה.
 פוקס תשנ"ד
 אסופות 8, עמ' 161–167

- פוקס תשנ"ה --, תשלום המלקט מפירוש רב נתן אב הישיבה למשנה. בתוך: יוסף טובי (עורך), לראש יוסף – מחקרים בחכמת ישראל, תשורת הוקרה לרב יוסף קאפח, עמ' 371–386. ירושלים
- P. Forskål, *Flora Ægyptiaco-Arabica*. Hauniæ 1775 פורסקאל
- M. Piamenta, *Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic*. Leiden 1990/1 פיאמנטה
- I. Finkelstein, *Arabian Trade and Socio-Political Conditions in the Negev in the Twelfth-Eleventh Centuries B.C.E.* *JNES* 47, pp. 241–252 1988 פינקלשטיין
- יהודה פליקס, עצי-פרי למיניהם: צמחי התנ"ך וחז"ל. ירושלים פליקס תשנ"ד
- S. Fraenkel, *Beiträge zur Erklärung der mehrlautigen Bildungen im Arabischen*. Leiden 1878 פראנקל
- The old Testament in Syriac ccordind to the Peshitta Version*. Leiden -1972 פשיטתא
- L. Zuntz, *Un testo ittita di scongiuri. Atti del Reale Istituto Veneto di scienze lettere ed arti* 96/2, pp. 477–546 1936/7 צונץ
- יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, מהדורת אברהם שליט. ירושלים-תל אביב 1967 קדמוניות
- אלכסנדר קוהוט (מהדיר), ערוך השלם לנתן בן יחיאל. וינה 1878/92 קוהוט
- יחזקאל קוטשר, מלים ותולדותיהן. ירושלים קוטשר תשכ"ה
- S. Collenette, *Flowers of Saudi Arabia*. London 1985 קולנט
- P. Koemoth, *Osiris et les arbres*. Liège 1994 קומות
- דניאל קומסי, פתרון שנים עשר. מהדורת י"ד מרקון. ירושלים קומסי תשי"ז
- I.J. Condit, *The Fig*. Waltham, Mass. 1947 קונדיט
- P.I. Kuniholm, Wood. In: E.M. Meyers (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, vol. 5, pp. 347–349. New York 1997 קוניהולם
- L. Keimer, *Eine Bemerkung zu Amos 7,14.* *Bib* 8, pp. 441–444. 1927 קיימר
- H. Kees, *Der Götterglaube im alten Ägypten*. Berlin 1987 קיס
- T.M. Kelecha, *A Glossary of Ethiopian Plant Names*. Addis Ababa⁴ 1987 קלצ'ה
- יוסף קמחי, ספר הגלוי. מהדורת H.J. Mathews. ברלין 1887 קמחי
- ק"י קסובסקי, אוצר לשון המשנה. תל אביב קסובסקי תשכ"ז
- W.E. Crum, *Coptic Dictionary*. Oxford 1939 קרום
- C. Rabin, *Ancient West-Arabian*. London 1951 רבין

- S.N. Rosenbaum, *Amos of Israel: A New Interpretation*. Macon, GA 1990 רזונבאום
- T.J. Wright, Amos and the 'Sycomore Fig.' *VT* 26, pp. 362–368 1976 רייט
- G. Ryckmans, *Inscriptions sud-arabes, cinquième série. Le Muséon* 52, pp. 51–112 1939 ריקמנס
- S.D. Ricks, *Lexicon of Inscriptional Qatabanian*. Rome 1989 ריקס
מב"ם, פירוש המשנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום. מהדורת יוסף קאפח. ירושלים תשכ"ג/ח
- Moses Maimonides' Glossary of Drug Names. In: *Maimonides' Medical Writings*. Haifa. 1995 רמכ"ם
- J.M. Renfrew, *Palaeoethnobotany: The Prehistoric Food Plants of the Near East and Europe*. New York 1973 רנפרו
- G. Schweinfurth, Sitzungs-Bericht vom 15. October 1889. *Sitzungs-Berichte der Gesellschaft naturforschender Freunde zu Berlin*, pp. 157–159 1889 שווינפורת
- , Sammlung arabisch-äthiopischer Pflanzen. *Bulletin de l'Herbier Boissier* 4, Appendix II, pp. 91–203 1896 שווינפורת
- , Über die Bedeutung der 'Kulturgeschichte.' *Botanische Jahrbücher* 45, Beiblatt 103, pp. 28–38 1910 שווינפורת
- R.C. Steiner, *The Case for Fricative-Laterals in Proto-Semitic*. New Haven 1977 שטיינר
- , A Colloquialism in Jer 5:13 from the Ancestor of Mishnaic Hebrew. *JSS* 37, pp. 11–26 1992 שטיינר
- , *Stockmen from Tekoa, Sycomores from Sheba: A Study of Amos' Occupations*. Washington D.C. 2004 שטיינר
- אלכסנדר שפרבר, כחבי הקדש בארמית. כרכים א–ה. ליידין 1962 שפרבר
- Theophrastus, *Enquiry into plants*. Tr. A. Hort. 2 vols. Cambridge, Mass. 1948 תאופראסטוס
- H.O. Thompson, Carmel, Mount. In: *ABD* 1, pp. 874–875 תומפסון
- תנחום הירושלמי, פירוש לתרי עשר. מהדורת הדסה שי. ירושלים תנחום תשנ"א